

AGRESSZIÓ ÉS HÁBORÚ

A társadalom általános felfogását a háborúról és a békéről mindmáig döntően befolyásolják *Thomas Hobbes* eszméi. A XVII. századi vallásháborúk idején élő angol bölcselet az kérdezte: miképpen biztosítható a béke, ha az emberiség nem hajlandó megegyezni az együttélés alapelveiben, ha különféleképpen értelmezik a Szentírást és a természetjogot. Ha nem tudnak megegyezni a közös jóban, akkor állapotjanak meg a közös rosszban, s küszöböljék ki a legnagyobbat, az erőszakos pusztulást. A XVII. század a felfedezések kora is. A gyarmatosítók, hogy kedvezőbb színben tüntessék föl hódításaikat, célzatos elbeszéléseket terjesztenek az amerikai vademberekről. Híreszteléseik megtámogatták *Hobbes* elméletét, hogy a természetes állapot „mindenki háborúja mindenki ellen”. A biztonság vágya hozza létre az államot, amely gondoskodik az egyének életének a megvédelmzéséről. Az államok között azonban folytatódik a háború, viszonyukra továbbra is jellemző: homo homini lupus.

A naturalista filozófusok az állatok világából vett modellel értelmezik az embert: *Hobbes* a farkassal, *Machiavelli* az oroszlánnal és a rókával, *Nietzsche* a szőke bestiával, *Spengler* a magányosan fészkelő ragadozó madárral. Mivel feltevések alapján az ember legmélyebb ösztöne a másik ember ellen forduló támadás, a háború olyan szükséglet, mint az evés, ivás és lélegzés. Az államok fegyveres küzdelme kikerülhetetlen, természeti szükségszerűség. Az élet és az ember naturalista fölfogásának eredményeképpen kialakult közmeggyőződéssel szemben azt állítjuk, hogy a háború nem természeti jelenség, hanem a kultúra következménye, s ilyenképpen elhárítható. A tétel egy viszonylag fiatal tudomány, az etológia sikereire támaszkodik. A szó eredetileg a jellem értelmezését jelentette a taglejtés, a gesztus tanulmányozása révén. Napjainkban az állati viselkedés tudományos megfigyelését értjük ezen. A háborúra és a békére vonatkozó elfogultságok és hiedelmek eloszlátása szempontjából kivételes figyelmet érdemlő kutatások eredményeit főként *P. Overhage*, valamint *I. Eibl-Eibesfeldt* és *K. Lorenz* nyomán ismertetjük. Megkísérreljük bemutatni az állati és az emberi agresszió lényeges vonásait, összehasonlításuk alapján kideríteni azt, amiben az emberi viselkedés különbözik az állatitól, s ennek nyomán levonni néhány számottevő következtetést.

Az agresszió meghatározása

A Magyar Értelmező Kéziszótár agresszió „valamely állam (területi épsége és függetlensége) ellen irányuló (fegyveres) támadás”-t ért. A háború az „államok vagy társadalmi csoportok között hadseregekkel vívott fegyveres harc”. A *Ritter*-féle filozófiai szótár általánosabb meghatározása értelmében az agresszió személyek, állatok vagy tárgyak ellen forduló, testi vagy jelképes támadásban megnyilvánuló viselkedés azzal a céllal, hogy kárt okozzon. Az erőszakos, támadó magatartást, jobban mondva támadó hajlamot vagy szokást agresszivitásnak nevezik. Amint *Ph. Lersch* írja, az agresszió „a másik, saját törekvéseinket és viselkedésünket háborgató tényezőként átélt viselkedése, zavarkeltésre irányul, s egészen a pusztításig mehet el” (154. o.).

Tekintettel általános elterjedésére, a harc és a küzdelem nem mellékes vagy rendellenes jelenség az állatvilágban — állapítja meg *Overhage* (93. o.). A támadó magatartás az állati viselkedés szemmel láthatóan előnyös oldala, s csak kivételesen jár hátrányos következményekkel. Az agresszió alapvető viselkedési mód; fájdalom, félelem, düh, kihívás, a rangsorban elfoglalt hely fenyegetettsége s más külső és belső inger váltja ki, növeli vagy csökkenti. Megkülönböztető vonása, hogy tanulásal befolyásolható. A tevékenységtől a rombolásig terjedő színképében a legváltozatosabb viselkedésmódok találhatók, a tudattalan visszahatástól a pusztítás leleményesen eltervezett stratégiáig, szimbolikus jelzésektől a nyílt, brutális, leplezetlen erőszak alkalmazásáig. Bár nem vezethető vissza egyértelműen a belső elválasztású mirigyek működésére, létrejöttében nem hanyagolható el a mellékvese, az ivarmirigyek s a pajzsmirigy hormontermelése: számtalan megfigyelés bizonyítja, hogy a gerincesek aktivitása a hím szexuális hormonok telítettségi szintjétől függ. Az agresszív viselkedés anatómiai struktúrái az agy törzsfejlődésileg legősibb ré-

szében (hipotalamusz stb.) helyezkednek el. Az agytörzs, a hormonális rendszer és a viselkedés bonyolult kölcsönhatása, visszacsatoló összefüggése folytán az erőszakos, támadó magatartás intenzitása az egyén fejlődése során jelentősen módosulhat. El nem hanyagolható tényező a hőmérséklet, kivált a forróság, a táplálkozás, az időjárás (front stb.), a területi viszonyok (térszűke, népsűrűség stb.). Az agresszió anatómiai-fiziológiai alapjai nagyfokú képlékenységet és alakíthatóságot tesznek lehetővé.

Azt írja *Eibl-Eibesfeldt* (88. o.), hogy az emberi agresszió az egész világon elterjedt, a kultúrnépek és a természeti népek támadó erőszakossága miben sem különbözik, és elvileg ugyanolyan imponáló magatartásokban mutatkozik meg: ékszer és fegyverviselésben, férfias föllépésben, az izmok és az ízületek hangsúlyozásában szalagokkal és bojtokkal, a testmagasság növelésében fejdíszekkel, tollakkal, süvegekkel, leereszkedő taglejtésben, megvető arcjátékban és más hasonlóknak. *Lorenz* határozottan említi az agresszió pótolhatatlan föladatát az élőlények fennmaradásában: megkülönböztetett szerepe van a területfoglalásban, a szexuális kiválogatásban, a család és a közösség védelmében, s aligha képzelhető el nélküle a társasan élő állatok alá- és fölrendeltsége. „A rangsoron belül elfoglalt helyet korántsem a madár fizikai ereje határozza meg, hanem legalább ugyanolyan mértékben személyes bátorsága, energiája, mondhatnám önbizalma” (1970. 71. o.). Mivel a magasabb rangú állatok határozottan jóindulatúak az alacsony rangúakkal, ez az alapjában roppant egyszerű viselkedés rendkívül előnyös a csoport fennmaradása szempontjából. Nyomós okunk van azonban rá, hogy az emberek fajon belüli, intraspecifikus agresszióját a tudomány és a technika mai fejlettségi fokán az emberiséget módfelett fenyegető veszélynek tekintsük — írja másutt (1969. 46. o.). Mintegy *Hobbes* naturalizmusát megcáfolandó, kivételes nyomatékkaal állítja, hogy „szeretet nélkül nincs agresszió”, más szóval a barátság, néhány egyed szoros összetartozásának köszönhető az individuális kapcsolatok kialakulása. *Eibl-Eibesfeldt* sem tud arra példát, hogy az állatokat csak az agresszió, helyesebben a közös kár elhárítása fűzné össze: „igaz, hogy nincs barátság agresszió nélkül, de ivadékgondozás nélkül sincs” (146. o.).

A legtöbb élőlény programozva van arra, hogy meghatározott jelzésekre sajátos támadással válaszoljon. Ennélfogva feltehető, hogy az öröklött agressziót nem szüntethetik meg nyomtalanul a társadalmi reformok, a frusztrációk elhárítása, a korlátlan engedékenység a gyermekekkel. Ha igaza van *Lorenz*nek és követőinek, hogy az agresszió valódi ösztön, akkor amúgysem lehetséges, de nem is kívánatos kiölni. A támadó hajlam ugyanolyan számottevő az egyén, mint a közösség életében. A szívós küzdő kedv, a bátor helytállás, a sikertelenségek elviselése és a támadások elszánt visszaverése nélkül aligha sikerült volna meghódítanunk a világot és biztosítanunk az emberiség fennmaradását. Ebből a szempontból igaza van *Héراكleitó*znak: „háború mindenek atyja és mindenek királya... nem értik meg, mint van az, ami ellenkezik, önmagával mégis összhangban: visszacsapó illeszkedés, mint íjé és lanté”. Amikor az ember saját fajtabelijét támadja, ugyanolyan magatartást tanúsít, mint az állat. Az emberi támadás azonban nagyon gyakran rombol, ellentétben a legtöbb állat viselkedésével. Ezeknek ugyanis általában sikerül megoldaniuk viszálvaikat anélkül, hogy megölnék egymást. Az ember az egyetlen tömeggyilkos a természetben, „az egyetlen, aki saját világában kilóg a sorból” — mondja *Tinbergen* (163—178. o.). Vajon mi az oka ennek? Semmiképpen nem az, hogy rosszabb az állatnál. Lobbanékonyaságát, erőszakos impulzusait kiegyenlíti az ugyanolyan mélyről fakadó társas ösztön, a kölcsönös segítségnyújtás készsége. Amint *Eibl-Eibesfeldt* kiemeli, „nem a nevelés programozza az embert a jóra, hajlamunk folytán jók vagyunk” (15. o.). A társadalmi tisztítás (agresszió) és vonzás a magasabbrendű gerinceseknél funkcionális egységet alkot.

A majom benned

Ezt a kissé zsrnalisztikusan hangzó címet adta *Overhage* páratlan szorgalommal összeállított könyvének. Egyik legtanulságosabb fejezete a főemlősök agresszivitásának a szabad vadpályán végzett megfigyeléseit gyűjti össze (100—105. o.). A fogságban tartott állatok viselkedése ugyanis térszűke s egyéb okok miatt nem mérvadó. A természetes körülmények között élő főemlősök összecsapásai, küzdelmei és harcái a legtrikáiban végződnek halálos kimenetelű „balesettel”, bár a gorillák,

csimpánzok, orángutánok nagyon erőteljes izomzattal és hatalmas fogazattal rendelkeznek. Csakugyan nehezen találunk példát arra, hogy az emlősök valódi, nyílt küzdelme a szabad vadpályán normális körülmények között halállal érne véget — állapítja meg *Matthews*. Ilyesmi csak túlnépesedés alkalmával fordul elő. Alig van olyan állatfaj, amelynél a fajon belüli küzdelmek komoly sérülést vagy halált okoznának — hangoztatja *Lorenz*. A kutatásokból világosan kiderült, hogy aktív harc fölöttébb szörványos a természetben, mégpedig azért, mert a csoport stabilitását — normális állapotban — a fenyegetések és gátlások biztosítják. Az alá- és fölérendeltség, az úgynevezett dominancia megváltoztatásához is elegendőek a megismételt fenyegetések — mondja *Hall*. A feketeorrú huszármajmok egyik csoportjának ötszáz óránál tovább tartó megfigyelése közben a kifejtett hímek egyetlen fenyegető támadását sem tapasztalta. Más alkalommal 627 óra alatt 49 ízben észlelt, általában nagyon rövid ideig tartó támadást, közülük 10 vezetett közelharchoz. Harapás két ízben fordult elő, a többi nyolc esetben pedig csak ütlegetés és ártalmatlan verekedés. „Valódi harcot soha nem lehetett látni.” Páviánoknál és rhesus majmoknál fenyegetések, pofonok, néhány nyom nélküli tarkóharapás tartja fenn a rendet és fegyelmet. A társas életet kedvelő páviánok a csoportok tagjaira és a különböző csoportok kapcsolataira vonatkozó megfelelő viselkedési minták kivételesen gazdag rendszerével vannak ellátva, úgyhogy az agresszió hatalmas potenciálja elenyészően ritkán fordul a faj egyedei ellen. Hogy a páviánt miképpen érte az a megtiszteltetés, hogy a görögök erdei nimfának nevezzék — a Hamadriász elnevezés ezt jelenti —, ma már aligha deríthető ki. Annyi azonban bizonyos, hogy a galléros páviánok népénél a kifejtett hímek harca csak elvétve halálos. A küzdelem legsúlyosabb következménye általában néhány felszakadt orrcimpa s egy-egy alig vérző vállseb. „A páviánok haditechnikája arra irányul, hogy megakadályozza a komolyabb sérüléseket” számol be megfigyeléseiről *Kummer*. Hasonló eredményre jut a rhesus majmokat tanulmányozó *Kofort*. A Puerto Rico közelében élő majmok jelváltással, „fenyegető tartással”, valódi harc nélkül oldják meg viszályaikat. A jelek valóságos arsenáljával rendelkeznek: szájukat bigygyeszítik, szemöldöküket felhúzzák, földre lapulnak, fejüket csóválják, megközelítik, mereven nézik ellenfelüket, durván nekirontanak, áltámadással s haragos morgással tanítják meg „viselkedni”. A fenyegető tartás, az imponáló gesztus általában elegendő ahhoz, hogy a rangosabb egyed megfutamítsa, s „megalázkodó” tartásra késztesse az alacsonyabb rangút.

Az emberszabású majmok közül a csimpánzok a legharciasabbak. Megtámadják és megölik a más fajhoz tartozó majmok és kisebb állatok kölykeit, soha nem észlelték azonban, hogy ugyanezt tették volna más csimpánz csoportok kicsinyeivel. A különböző csoportok és a hozzájuk tartozó egyedek nem támadják egymást komolyan; fenyegető tartások, imponáló gesztusok biztosítják a rendet. A behódolási pózt kiváltó gesztusok, tartások és hangok egész tárházával rendelkeznek a csimpánzok is: megtapossák, fölemelik, a földön vonszolják a másikat, vagy a szőrét húzzák és karmolják. Az ordító áldozat menekülni igyekszik vagy meghódolása jeleként alázasatosan megsókolja a támadót, felkínálja, prezentálja hátulsó fertályát, esetleg másként ismeri be, hogy „alulmaradt”. *Koortland* és *Kooij* arról számol be, hogy ha elegendő terület van — kivált a szavannán élők —, fegyvert is használnak: a hímek husággal esnek neki az anyákat és a kicsinyeket támadó leopárdnak. Kitömött leopárd segítségével végzett kísérletükből az derült ki, hogy a csimpánzok nem az ellenség megsemmisítésére, nem igazi fegyverként, hanem inkább elrettentésül használják a husángokat. De bármilyen harciasak is, nem gyakori a komolyabb sérüléssel járó, vagy halálos kimenetelű párba; a tulajdon fajbelleket rendkívül bonyolult és nagyon szigorú szabályok védelmezik a vérméltó, úgynevezett „ritualizált” párviadalokon.

Az élők világában általános jelenség a ritualizált küzdelem, másként „konvencionális párviadal szigorú szabályokkal” — mondja *Matthews*. A küzdelemben alulmaradt „behódolási pózzal” csillapítja a győztes haragját a csörgőkígyóknál ugyanúgy, mint a páros- és páratlanujjúaknál, a halaknál ugyanúgy, mint a farkasoknál. Az ivadékgondozás és a szexuális élet területéről származó változatos „csillapító gesztusok” gátló szertartásként a partnerek harccal össze nem egyeztethető készségére hatnak. A jelzések csaknem teljesen elveszítik eredeti funkciójukat: a páviánok elterjedt csillapító gesztusa, vörös hátulsó felük prezentálása ilyenkor nem vált ki semmiféle szexuális ingert. Megszokott dolog, hogy az alacsonyabb rangú hím békés szándékú közeledésének a kifejezéseként megérinti a magasabb

rangú ivarszervét. Amint *Overhage* ezzel kapcsolatban megemlíti, a mai élet szexualizálódásaként értelmezett tünetek tekintélyes hányada jobbára az agresszióval függ össze. A tudós jezsuita véleménye szerint „valószínűleg vonatkozik ez a mini-divatra s más hasonlókra” (153. o.). A személyes kapcsolatok nélküli, anonim társadalom feszültségei fokozzák az emberek harciasságát. A modern női divat biológiailag előrajzolt úton, társadalmilag „barátságos”, ugyancsak anonim jelzések segítségével csillapítja az agresszivitást, kiváltképpen azért, mert a szexuálisnak mondott cselekedetek és jelzések tekintélyes hányada eredetileg nem a szexuális élet, hanem az ivadék gondozás sajátja. A női kebel fejlődéstörténeti kialakulása például aligha magyarázható meg közvetlen fiziológiai előnnyel, sokkal inkább jelző funkciójával. Az ember nemcsak individuális kötelékekre van teremtve, hanem rendelkezik a milliós anonim társadalmakat felépítő hajlamokkal is. „Mindkettőre alkalmas, bár az anonim társadalomba vivő lépés nyilvánvalóan későbbi keletű”. A mai milliós társadalmakban a férfiak lemondanak az „imponáló magatartásról”, mert ez surlódást keltene ott, ahol hiányzik a személyes barátság köteléke. „Borotváltan s az egérszürke mindennapi öltönyben könnyebb elkerülni az összeütközéseket a mai tolongásban. A nők ellenben hangsúlyozhatják bájaikat és színesen öltözködhetnek, minthogy csillogásuk a kötelékek rendszerét erősíti” (125. o.).

Amint *Lorenz* írja, a küzdelemben alulmaradó kutya és farkas „teste legsebezhetőbb pontját, nyakhajlatát védtelenül odatartja ellenségének”. Úgy látszik, mint ha a gyöngébb fél szánt-szándékkal kínálná fel azt a testrészét, ahol a harapás a halált jelentené. Csakhogy a győztes kutya vagy farkas ebben a helyzetben soha nem harap (1970. 169. o.). Más fajoknál is megfigyelhető, hogy a vesztes állat erősebb fajbelijének az agresszióját meg tudja gátolni azzal, hogy teljesen védtelenül kiszolgáltatja magát a támadásnak. „Az egyik állat a másik lovagi becsületére bízva életét! Volna mit tanulnunk ezekből nekünk, embereknek is. A magam részéről például innen merítettem egy új, s talán mélyebb értelmezését az Evangélium egyik szép, és gyakorta félreértett mondatának, amely mindaddig csak erős ellenérzést ébresztett bennem: »Aki téged jobbról arcul üt...«. Egy farkas tanított meg: dehogyis azért tartsd oda bal felől is az arcodat, hogy ellenséged ismét megüssön, nem ám, hanem azért, hogy ne is üthessen meg egyáltalán” — mondja a kiváló természetbúvár. A farkasok esetében vitathatatlanul igaza van, az emberekben sajnálatosan nincs. „Már a másik — félelemben vagy bátortalanságban kifejeződő — gyöngeségének a megpillantása is ingerelheti a meglévő hatalmi ösztönt, és támadást provokálhat” — jegyzi meg az emberi személyiség alapos ismerője, *Ph. Lersch* (155. o.). Ha valamely állatfaj a törzsfajlódás folyamán kivételesen veszélyes fegyverre tesz szert, olyanra, amellyel egyetlen csapással megölheti valamelyik fajbelijét, akkor a fegyverrel párhuzamosan ki kell fejlesztenie azt a szociális gátlást, amely a fegyver használatát megakadályozza abban az esetben, amikor az a faj fennmaradását veszélyezteti. „Csak egyetlenegy emlősfaj mellőzi ezt következetesen. Éppen ezért jelenleg valóban bizonytalan helyzetben van, annak ellenére, hogy a világ uralkodó faja” — állapítja meg *Matthews*. Nem mondhatunk le azonban a reményről, hogy az emberi viselkedés kulturális ritualizálása is alkalmas eszközzé válik az egész fajt pusztulással fenyegető fajon belüli agresszió megfékezésére — hangsúlyozza *Lorenz* (*Overhage*, 105. o.).

Az emberi agresszió

Az emberre kiváltképpen jellemző a szociális vagy csoportagresszió. Ezen az emberi csoportosulásoknak azt az általános törekvését kell értenünk, hogy kívülállókkal erőszakosabban viselkednek, mint a csoportbeliekkel. A támadó magatartást a közösséget fenyegető valódi vagy vélt veszedelem váltja ki. Az együttes védekezés vagy támadás rendkívül szilárd kapcsolatokat alakít ki valamennyi népnél, valóságosan összekovácsolja az embereket. A ritualizált harci játék, például a labdarúgás is létrehozhat ilyen csoportokat: évenként olvashatunk a sajtóban egy-egy halálos kimenetelű tömegverekedéssel végződő labdarúgó mérkőzésről. Főként férfiak hajlamosak arra, hogy érzelmi aláfestésű agresszív csoportosulásokat alkoszanak. Példaként hivatkozhatunk a klubokra, törzsszatalokra, galerikre stb. A szoros összetartozással együtt jelentkezik a gondolkodás fekete-fehér, ellenség-barát sémája, s velejárója a kettős erkölcs. A csoportjának szűk horizontjában élő ember homlokegyenest ellenkező módon viselkedik a hozzá tartozókkal és az idegennel. A csoportgondolkodás sajátosságaként a csoport tagjai nem tekintik embernek a kívülállót. Még a fejlett egyiptomi vagy görög kultúra is csak az egyip-

tomit, illetve a görögöt vette emberszámba. Ezt a jelenséget — az igazi fajhoz sokban hasonló, de valójában — álfaj-képződésnek nevezik az etológusok.

A kulturális pszeudofaj-képződés következtében megdöbbenően könnyű kiváltani a csoportagressziót. A divat iratlan törvényeinek a megszegése (például a férfiak hosszú hajviselete) elégséges ok arra, hogy a „különc” a társadalomból kivert kutyaként érezze magát. Nem nehéz a másként élő emberben vagy csoportban valami „furcsaságot” találni, s a „kirívó” tulajdonságot gyűlöletre méltónak föltüntetni. Elegendő ürügy a más nyelvjárás, az idegen nyelv vagy akár annak tudása, a más vallás, felekezet, életkor, nép vagy rassz. Az emberiséget teljes pusztulással fenyegető csoportagresszió azonban nélkülözhetetlen erőforrás. A lelkesedés a nagy tettekért, az odaadó munka a közösségért és a rohamozó sereg harci kiáltása ugyanahhoz a — csoportagresszióknak nevezett — komplexushoz tartozik. Az ember tehát nem mondhat le életfontosságú készségéről — írja Steiner (162. o.). Ugyanígy vélekedik Lorenz „Az úgynevezett rossz. Az agresszió természetrajzához” című könyvében. A lelkesedésnek három, egymástól függetlenül változó főtétele van. Először is megkíván valamit, amit védeni kell, másodsor legyen ellenség, aki fenyegeti ezt az értéket, harmadszor szükségeltetnek a cimborák, akikkel egynek érzi magát az ember, akik hajlandók síkra szállni a veszedelemben forgó javakért. A „hátunkon szent borzongásként végigfutó” harci lelkesedés a valódi ösztön valamennyi tulajdonságával rendelkezik, ennél fogva ugyanannyira káros, mint amennyire előnyös tulajdonsága az embernek. Nem hallgathatja el azonban Lorenz, hogy erősen kélti a borzongás „szent” voltát, s a lelkesedés „lelki” jellegét (Geistigkeit der Begeisterung) az, aki egyszer is látta, milyen páratlan bátorsággal harcol a csimpánzhím családjáért (1969. 367—391. o.). Előretolja az állát, kihúzza magát, kissé fölemeli könyökét, égnék áll minden szál szőre. A gesztusok célja félreérthetetlen: igyekszik olyan nagyokat mutatkozni, amilyenek csak bír. De nemcsak a csimpánz, hanem valamennyi élőlény: a sziámi harcoshal, a csóka, a kutya és a farkas, akár a harci díszet öltő ember. A csimpánz szőrének a felborzolódása ugyanolyan blöff, mint a macska domborodó háta, mindegyik nagyobb-nak akar látszani, mint amekkora. A hátunkon átfutó „szent borzongás” sem más, mint a fejlődéstörténet folyamán lekopott szőrök „felborzolódása”.

Az agresszió levezetése

Szinte már közhelyszámba megy a kielégítetlen vágyakkal, másként kifejezve a frusztrációval magyarázni az agressziót. A kielégítetlenség átélése, a sikerélmény hiánya, az önkifejlődés akadályoztatása általában agresszivitást eredményez, hiszen a frusztráció eloszlátásának egyik módja az akadályozó személy vagy tárgy eltávolítása közvetlen támadás útján. Mivel a teljesen egészséges emberben is bármikor kimutatható valamiféle meghiusulás, csalódottság és kielégítetlenség, az úgynevezett „frusztrációs elméletnek” azért nincs tudományos értéke, mert túlon túl sokat „magyaráz” meg — figyelmeztet Eibl-Eibesfeldt (98. o.). A hiányérzet bizonyára növeli a harciasságot, a támadó kedvet, az úgynevezett engedékeny nevelés azonban semmiképpen sem csökkenti. Éppen a gyermek valamennyi vágyát teljesítő, a lobbanékonyosság és a harag kitöréseit meg nem fékező túlzott szülői elnézés alakít ki szélsőségesen agresszív, semmiesetre sem békés felnőtteket. Az erőszakosság kifejlődésében nagyon különböző — néha határozottan ellentétes — körülmények játszanak közre. A gyermek közeledését visszautasító rideg magatartás „függségi konfliktusokhoz és destruktív agresszióhoz” vezet — írja Ranschburg (27. o.). Az elkényeztetés azonban ugyanolyan ártalmas, mint a spártai keménység. Éppen olyan helytelen teljesen megkímélni a gyermeket a rossz érzésektől, mint megvonni tőle a jólesőket. A személyiség kialakulásában nem mellőzhető a kellemes és kellemetlen érzet; összhangjuk megbomlása a fejlődés egyensúlyát borítja föl. A kudarc, csalódottság, meghiusulás élményének jelentősége aligha túlozható el a fejlődés szempontjából, hiszen végeredményben kikerülhetetlen az életben — szögezi le a kiváló pszichológus, René Spitz (403. o.).

Overhage szerint (110—113. o.) neveléssel csak nagy erőfeszítés árán, vagy talán így sem szüntethető meg az emberek támadó kedve, harci vágya. A viselkedéstan kutatóinak feltűnt az állati konfliktusok vérnélküli feloldásának legtanulmányosabb módja, a támadás irányának az *elterelése*: a kihívó és félelmetes ellenfél helyett gyakorta más, olykor élettelen tárgy a támadás célpontja. Eljárásuk emlekezett arra, amit az emberi lélektanban szublimálásnak nevezünk. Amint Tin-

bergen mondja (177. o.), az elterelésnek nem az a célja, hogy kiirtsa, hanem hogy hasznosítsa az agresszivitásban rejlő kiapadhatatlan erőforrást, hogy elvegye az „élet”. A magasabb célokra irányított támadó kedv nemcsak hasznos, hanem kimondottan életfontosságú, hiszen egészen magasrendű erkölcsi teljesítményekre serkent. A hollandok teljesen egyek a tenger elleni küzdelemben. Az agresszió elterelésére különféle „szelepek” szolgálnak. Például a labdarúgó mérkőzések s a sportnak — mint a harc ritualizált formájának — valamennyi változata. A mérkőzések érzelmileg kielégítik a játékosokat, s a velük azonosuló nézők jó adag agressziótól szabadulhatnak meg. Mindenesetre hozzáfűzik az etológusok, hogy a „szelepek” kevésbé vonzóak, s a nézőket nem elégítik ki annyira, mint a játékosokat. Ugyancsak jótékony hatásúak a nemzetközi barátságok, csereutazások, tanulmányutak, és hasznos szolgálatot tesznek a nemzetközi tudományos együttműködések. Míg az anonimitás megkönnyíti, a személyes kapcsolatok megnehezítik az agresszió kitörését. *Eibi-Eibesfeldt* sokat vár az agresszió tabuizálására irányuló, világszerte terjedő törekvésektől (89. o.). *J. P. Scott* (122—124. o.) szerint feltehetően csekély azoknak a fiataloknak a száma, akik jól éreznék magukat abban a világban, amelyben nem fenyegetné őket semmiféle veszély, mivel kiiktatták belőle az agressziót. Az a véleménye, hogy a csoportagresszió ésszerű levezetése felel meg leginkább az európai-amerikai típusú kultúrának. Nyelvünk is tanúsítja, hogy az agresszió gyökeres kiirtása kárára válnék kultúránknak. A *támad* ige elsődleges jelentése határozottan pozitív: keletkezik, fölkel, éled, s talán nem alaptalan feltevés, hogy ugyanebből a töből ered a támasztás, támaszkodás, támogatás stb. is. Az életvilágot — fizikai, erkölcsi, kulturális életünk összességét — tükröző nyelvben megmutatkozik, hogy a támadás legalább olyan hasznos, mint káros. A latin *aggredior* jelentése sem kevésbé pozitív töltésű: valakihez fordul, folyamodik, esedezik, valaminek nekifog, valamihez kezd, elkezd, vállalkozik, negatív jelentése: nekimegy, ráút, rácsap, rárohan. Bizonyára nem kelt tehát megütődést *Lorenz*, amikor azt hangsúlyozza, hogy az agresszió az egyik legnemesebb emberi ösztön, a küzdőkédv a fejlődés motorja, bár szörnyű pusztítást visz véghez, ha kiklik a tudatos ellenőrzés alól (1969. 391. o.).

Az agresszivitás nemcsak egyénenként, a vérmérsékletnek és a nemi különbségeknek megfelelően, hanem kultúrákként is szerfölött változó, s ebből arra következtethetünk, hogy az élettani-ösztönös viselkedés kulturálisan befolyásolható. *M. Mead* három új-guineai törzs életmódját hasonlította össze. A pápua nyelven beszélő *arapesek* szegények, földművelésből és sertésenyésztésből élnek. Férfiak és nők együtt kertészkednek, nagyon békességesek. „Veszekedés vagy nézeteltérés esetén az arapesek csak nagy ritkán folyamodnak a fizikai erőszakhoz”, támadó harci mágiájuk sincs, nem válnak tartósan ellenséggé. Nincsenek becsvágyó emberek, akik másokat önző érdekeiknek vetnének alá. Mindkét nem kivessi részét a gyermeknevelésből, mindkét nem főz, különféle kulturális szokásokkal kerülük el a hangos szóváltást. A gyermekeket nagyon szeretik, szeretetük rengeteg meg nyilvánulásával halmozzák el őket. Megtiltják nekik a verekedést, nem versengő jellegű játékokra és arra tanítják őket, hogy vigyázzanak *mások* tulajdonára. Az arapes társadalom a kölcsönös segítség szerteágazó kapcsolat-rendszerén keresztül valósul meg — írja *Mead* (125—153. o.). Az arapesek szelíd népéhez közel él a *mundugumorok* fejedelmének és kannibál csoportja. Férfiak és nők egyaránt erőszakosak, ellenségeskedők, önzők. Az erős, karesú, jóltáplált asszonyok végzik a törzs munkáját, még a kókuszpalmára is ők másznak. Az anyai érzés úgyszólván kihalt belőlük, csaknem a kegyetlenségig szeretetlenek gyermekeikkel. Rövid ideig és kényszeredetten táplálják őket, durván bánnak velük: nyilvánvalóan növelik a bennük rejlő ösztönös agresszivitást. E rideg viselkedésnek egyik oka az, hogy a férj csúnyán viselkedik teherbe esett feleségével: az ellenséges világba születő fiúgyermek egyik legelkeseredettebb ellensége tulajdon apja. Különös társadalmi berendezkedésük folytán a mundugumor férfiak nincsenek örökösai, csak fiai, akikben vetélytársakat lát. Az arapesekkel ellentétben a gyermekek itt a tilalmak hosszú listáját sajátítják el ahelyett, hogy a veszélyes helyzetek megoldására tanítanák őket. A kemény nevelés következtében szexuális viselkedésük is erőszakos, a nőké éppen úgy, mint a férfiaké. Ilyen kérdésekről úgy társalognak, „mintha kézigrántókkal labdázának”. Társadalmuk az azonos nemhez tartozók „magától értetődő” ellenségességén alapszik. Hogy mégis fennmaradhat a rokon férfiak szakadatlan viszálykodásai ellenére, annak az a magyarázata, hogy nagyon gazdagok, kevés munkából jól megélik (155—209. o.). Megint másképpen élnek az ugyancsak kö-

zelben lakó *csambulik*. Náluk az erőteljes, nagytermetű, praktikus és fejlett üzleti érzékkel megáldott asszonyok dirigálnak. A férfiak idegenül mozognak a minden napok világában, passzívák, érzelmesek és kacérak. A művészeteknek szentelik idejüket: a festészetnek, a fafaragásnak, s díszes kosztümben előadott táncaiknak (Buytendijk, 266. o.).

A társadalmi szokások messzemenően alakíthatják az egyének és a csoportok viselkedését, fokozhatják vagy csillapíthatják a vérmérsékletből, szexuális különbségekből stb. fakadó agresszivitást: a harciasság vagy szelídség kifejlődése a társadalmi szerepek és értékelések függvénye.

A háború

Az etológusok kivételes nyomatékkal állítják, hogy a háború nem természeti, hanem kulturális jelenség. Bár élettani alapjai is vannak, mégsem pusztán ösztönműködés, mint például néhány patkány-féleség kollektív támadása. Írásos emlékek hiányában nem deríthetünk közvetlenül a háború eredetére. A kutatók hajlanak arra, hogy a valódi fegyverek létrehozásában, jobban mondva a kialakuló kultúrában keressék az emberi fajon belüli öldöklő küzdelmek eredendő okát. Puszta kézzel eléggé nehéz vállalkozás megölni az ellenséget, az eszközkészítő ember azonban jókor megtanulta, miként sokszorozhatja meg az ökölel mért csapás erejét: ha követ ragad a kezébe, játszói könnyedséggel sújtja agyon ellenségét, míg fegyvertelenül legfeljebb megfélemlíti — mondja *Tinbergen* (173. o.). Különösen megkönnyítik az emberölést a távolsági fegyverek, mert ez az új technika meggátolja az áldozatokat abban, hogy meghódoló vagy csillapító gesztusokkal befolyásolhassák támadóikat. Azt is csak az ember fogja fel, hogy a megölt ellenség nem árthat többé. Ezenkívül növeli a pusztító kedvet a csoportagresszió felkorbácsolása, az ellenség kiátkozása, a „gyávaság” — jobban mondva a menekülés — és a „fraternizálás” — a legyőzöttekkel való barátkozás — szigorú tilalma. *Tinbergen* bizonyosra veszi, hogy a kőbaltával párhuzamosan rájött az ember arra is, hogy a csoportérdek felkorbácsolja a támadó kedvet. Az agresszió és gátlásai egyensúlyának a felborulása juttatta odáig az embert, hogy tömeges testvérgyilkosságra vetemedjék (173. o.). *Lorenz* egyetért *Tinbergennel* abban, hogy a mesterseges fegyver fölfedezése alapvetően megbontotta az agresszió viszonylag gyöngөгátolásainak és az ember pusztító képességeinek az összhangját. „Vajon mi játszódott le, amikor először nyúlt kőbaltához az ember?” Bizonyára nem habozott; le-sújtott társára, aki haragra ingerelte, hiszen nem ismerte még rettenetes találmanyanak az erejét. Veleszületett érzelmi gátlásai csak természetes fegyvereinek a használatában korlátozzák. S csak azért nem pusztultunk el — legalábbis eddig — tulajdon leleményünk eredményeképpen, mert el tudjuk gondolni cselekedeteink következményeit, és felelni tudunk értük. Ez a páratlan adomány sem biztosít azonban kellő védelmet az emberiség önpusztítása ellen. Az a baj, hogy az embernek — viszonylag jámbor hajlamú mindenevő lévén — nincsenek nagyobb állatok elejtésére szolgáló öröklött fegyverei, s megfelelő, a törzsfajlódás folyamán kialakult biztonsági „berendezései”, melyek a „hivatásos” ragadozókat gátolják abban, hogy saját fajtársaik ellen fordítsák félelmetes fegyvereiket, és megvédi őket a kipusztulástól (1969. 351—359. o.).

Bizonyos mértékben másként eredezteti a háborút *D. Morris*. A segítő ösztönnek tulajdonítja — a sors különös játékaként — a háborút. A mélyen gyökerező segítő hajlam véd- és dacsövetségeket hoz létre, a nyomukban kialakuló csoportagresszióhoz a fegyverek föltalálása társul. Az állat azt akarja csak elérni a támadással, hogy ellensége beismerje vereségét: célja a fölány kivívása, s nem a másik élőlény elpusztítása. Nálunk, embereknél az történt azonban, hogy a távolsági fegyverek alkalmazása s a csoport túlon túl szoros együttműködése folytán a harcolók szemük elől tévesztették a küzdelem eredeti célját. Nem azért támadnak, hogy győzzenek, hanem hogy bajtársukon segítsenek, s ezzel az indulattal szemben nem érvényesül semmiféle öröklött jelzés vagy inger csillapító ereje. *Freeman* szerint kívívó pusztítókedve és kegyetlensége különbözteti meg az embert a többi élőlénytől. Amikor megdöbbenő kegyetlenségeiről hallunk, brutalitást vagy bestialitást emlegetünk, visszaesést az állati szintre, holott közöttük szinte sohasem fordul elő olyan vérengzés és kegyetlenkedés, mint az emberek között. Ezek a rettenetes dolgok kizárólag az emberhez tartoznak, határozottan emberi tulajdonságok (Overhage, 117. o.).

A biológiai alapokat örökli az ember, kivételesen agresszív magatartását a társadalmi tudat alakítja ki benne. A távolsági fegyverek föltalálása növelte az agressziót, mivel messziről nem hatékonyak azok a gátló berendezések, amelyek megóvhatnák attól, hogy tulajdon fajbelijét ölje meg. De talán nem is annyira a fegyverek hatótávolságát megnövelő fegyvertechnika a felelős, hanem inkább az, hogy nem tartott vele lépést a híradástechnika alkalmazása, ami lehetővé tenné a szörnyű pusztítás közvetlen visszajelentését — írja *Overhage* (118. o.). Amint *Lorenz* nyomatékkkal mondja, a lélek mélyebb rétegei egyszerűen nem veszik tudomásul, hogy a mutatóújj meggörbítésének a következményeként a fegyverrel leadott lövés széttroncsolja a másik ember zsigereit. Egyetlen egészséges ember sem vadásznék — még nyulakra sem —, ha fogaival és körmeivel kellene elejtenie a vadat (1969. 353. o.). *Tinbergen* abban a megrendítően félelmetes ellentmondásban látja a probléma magvát, hogy fajunk fönmaradásának egyedülálló eszköze, az emberi agy maga jött zavarba. Az agykéreg és az agytörzs (értelmünk és ösztöneink) hajbakaptak. Együttes erővel sikerült olyan társadalmi környezetet teremteniük, amelyben már nem az ember fennmaradását szolgálják, hanem ellenkező hatást kezdenek kifejteni. Az agy saját vesztére tör, önmagának lett az ellensége (174. o.). Önként adódik legfontosabb feladatunk: leleplezni az ész trónfosztását a pusztán technikai értelem által, fölfedni a veszedelmes elidegenedés valamennyi rugóját, s hitelt érdemlően bemutatni a világnak, hogy amint a többi elidegenedés, ez is mítosztalanítható.

Éppen a szellemi hadviselésben, a háborús propagandára fordított igyekezetben mutatkozik meg az emberiség alapvetően békés hajlama — figyelmeztet *Eibl-Eibesfeldt* (114—119. o.). A támadást gátló berendezések nemcsak kulturális felépítmények, s teljesen nem kapcsolhatók ki soha. Az embertárs elpusztítása kivétel nélkül mindig konfliktust okoz az egészséges lelkű emberben, tehát mégsem lógunk ki mindenestül a gerincesek sorából. Az egyéni összeütközések alkalmával tüstént csillapítóan hatnak a pillanat tört részéig tartó jelzések: egy mosoly, egy barátságot vagy „behódolást” kifejező gesztus azonnymban leszereli a féktelen dühkitörést. Sajnálatos módon csak személyek közötti kapcsolatokban működnek ezek a gátló berendezések. Ésszel fölfogjuk ugyan a követelményt, hogy szeressük valamennyi embertársunkat, úgy vagyunk azonban megalkotva, hogy lehetetlenség megvalósítanunk. A szeretet és barátság meleg érzelme egyes személyeket fűz össze, a nagyobb közösségben mellőzhetetlen a „politikai szeretet”. Az intézményes szereteten, vagyis a népek és nemzetek függetlenségének és önállóságának a kölcsönös elismerésén, a hátrányos megkülönböztetések és kizsákmányolások megszüntetésén, az emberhez méltó élet és a különböző közösségek békés egymás mellett élésének a biztosításán dől el, hogy fennmarad-e vagy elpusztul az emberiség.

A feladat rendkívüli erőfeszítést kíván meg, de nem megoldhatatlan. Az ember nem farkasa az embernek, hanem társa, a háború nem természeti szükségyszerűség, hanem emberi mű, a kultúra következménye. Az embernek pedig megvan az összes szükséges képessége, hogy megfékezze a romboló és pusztító szellemeket, amiket ő maga szabadított el. A lehetőség megvan, talán jóakarásban sincs mindennütt hiány.

Felhasznált irodalom: Th. Hobbes: *Leviatán*, Budapest 1970. — P. Overhage: *Der Affe in dir. Vom tierischen zum menschlichen Verhalten*, Frankfurt am Main 1972. — I. Eibl-Eibesfeldt: *Liebe und Hass. Zur Naturgeschichte elementarer Verhaltensweisen*, München 1970. — K. Lorenz: *Das sogenannte Böse. Zur Naturgeschichte der Aggression*, Wien 1969. — K. Lorenz: *Salamon király gyűrűje*, Budapest 1970. — K. Lorenz: *Ember és kutya*, Budapest 1973. — J. Ritter: *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, Basel 1971. I. — Ph. Lersch: *Aufbau der Person*, München 1956. — W. Tinbergen: *Vom Krieg und Frieden bei Tier und Mensch*. München 1969. 163—178. o. — G. Steiner: *Manipulation des Menschen durch Werbung*. G. Altner: *Kreatur Mensch*. München 1969. 151—162. o. — Ranschburg J.: *Valóság* 16/1973/1. sz. 28—30. o.; 10. sz. 24—34. o. — R. A. Spitz: *Vom Säugling zum Kleinkind*, Stuttgart 1969. — J. P. Scott: *Aggression*, Chicago 1967. — M. Mead: *Férfi és nő*, Budapest 1970. — F. J. J. Buytendijk: *Die Frau*, Köln 1953. — *Szolgálat* 20. (1973) 64—67. o.